

Service. – Режим доступу :

<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=45819&Cr=migrants&Cr1=#.UtpDDftwlnJ>

11. Top Ten Countries with the Largest Number of International Migrants [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.migrationinformation.org/datahub/charts/6.1.shtml>

УДК 327

Гисса О. К.

РІВЕНЬ ПАРТІЙНОГО ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті аналізується діяльність партій, які входять до складу ВРУ, з точки зору підтримки євроінтеграційних прагнень України і, зокрема, розглядаються програми та інформаційні кампанії КПУ та ВО “Свобода” з позиції “жорсткого” євроскептицизму. Автором визначається рівень партійного євроскептицизму в ВРУ.

Ключові слова: партійний євроскептицизм, КПУ, ВО “Свобода”, євроінтеграція, ВРУ.

Hissa A. K. Uroven'nyy partiiynogo evroskeptitsizma v Ukrainie.

В статті аналізується діяльність партій, которые входят в состав ВРУ, с точки зрения поддержки евроинтеграционных стремлений Украины и, в частности, рассматриваются программы и информационные кампании КПУ и ВО “Свобода” с позиции “жесткого” евроинтеграционизма. Автором определяется уровень партийного евроинтеграционизма в ВРУ.

Ключевые слова: партийный евроинтеграционизм, КПУ, ВО “Свобода”, евроинтеграция, ВРУ.

Hissa O. Level of the party euroscepticism in Ukraine.

In conditions of heightened political struggle over the Association Agreement with the EU it is extremely important, in our view, to explore the support for European integration aspirations at public, and party level. Though this choice is declared as a priority of the foreign policy development, this course has supporters among the political and social circles, and opponents. There are a lot of reasons – it's the fear of losing national identity, and the desire to develop foreign policy towards rapprochement with Russia, and the loss of faith in the success of European integration – as this process continues for many years. However, often eurosceptic moods among Ukrainian citizens and part of the political class are not always justified, and sometimes even contradictory, but they may influence the adoption of “European integration” decisions making and so their studying is extremely important.

In Parliamentary elections 2012 5 political parties entered Parliament. Analysis of the programs of these parties shows that the only party programs which doesn't state that European integration is a priority course of the foreign policy of Ukraine are the Communist Party of Ukraine and AU “Svoboda”. In this case, the representatives of the so-called “hard” euroscepticism can be called only the Communist Party of Ukraine, which has more than 1 3% of the vote. Communist Party is the only political power which in full force refused to vote for the European integration package of laws passed

by Parliament in September 2013. At the same time, “Svoboda” is the representative of hidden euroscepticism which ideology to some extent is contrary to the basic ideas of the EU and its accession to the EU is perceived only as an opportunity to confront Russia.

Thus, as of 2013 about 13 % of Parliament are firmly against the entry of Ukraine into the EU, and at least another 10 % are very skeptical. Analysis of events in Ukraine in 2013 showed that European integration is very important for Ukraine and requires detailed study, not only in terms of the benefits of joining the EU, but also in terms of the shortcomings of European integration. After all, only removing all obstacles to European integration Ukraine will become an equal member of EU.

Key words: party euroscepticism, Communist Party of Ukraine (CPU), “Svoboda”, integration to EU, Verkhovna Rada of Ukraine (VRU).

В умовах загострення політичної боротьби навколо підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом надзвичайно важливо, на нашу думку, дослідити рівень підтримки євроінтеграційних прагнень як на суспільному, так і на партійному рівнях. Адже варто наголосити, що хоча європейський вибір задекларовано як пріоритетний напрям розвитку зовнішньої політики країни, цей курс має як прихильників серед представників політичних та суспільних кіл, так і противників. На це є багато причин – це і страх втратити національну ідентичність, і бажання розвивати зовнішню політику в напрямку зближення з Російською Федерацією, і втрата віри в успішність євроінтеграції – адже цей процес триває вже багато років. Втім, часто євроскептичні настрої серед українських громадян і частини політичного класу носять не завжди обґрунтований, а деколи навіть суперечливий характер, але вони не можуть не впливати на прийняття “євроінтеграційних” рішень і тому їх вивчення є надзвичайно актуальним. З огляду на це метою даної статті є дослідити діяльність провідних українських партій з позицій євроскептицизму та їх вплив на євроінтеграційні процеси в Україні.

Проблема євроскептицизму знайшла відображення в роботах багатьох вчених Європи і США, серед яких П. Таггарта, К. Серенсен, О. Щербяка, П. Копецькі, К. Мюдде, С. Рісхойа, Р. Катц, К. Хендерсон, К. Пулейките, К. Хуберіас, І. Левяш, І. Нечаюк, Е. Ахмедова, М. Шепелев, О. Оськін. У своїх працях автори детально розглянули виникнення, становлення та розвиток євроскептицизму, створили класифікації євроскептицизму та відповідно до характерних ознак привели декілька різних визначень цього поняття. У той же час варто відмітити, що сучасні дослідники приділяють недостатньо уваги питанню євроскептицизму в Україні, а окремі повідомлення з цієї тематики часто позбавлені аналітичних суджень і є суто інформативними. Тому основними джерелами для даного дослідження стали програми провідних політичних партій України, інтерв'ю їх лідерів та результати соціологічних опитувань, що, на нашу думку, дозволяє висвітлити проблему партійного євроскептицизму в Україні з різних точок зору.

Визначення рівня партійного євроскептицизму неможливе без визначення кількості противників проєвропейського курсу в українському суспільстві. Для цього важливо, на нашу думку, проаналізувати результати соціологічних опитувань останніх років, а також окремі аспекти електоральної поведінки українських громадян. Так, наприклад, динаміка опитувань Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова на тему “Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу?” за 2002–2012 рр. свідчить, що за останні 10 років кількість людей, які не бажають вступати до Європейського Союзу, збільшилась на 16 % і

станом на 2012 р. складала 29,2 % опитаних. Відповідно, зменшилась і кількість прихильників інтеграції з 65,1 % в 2002 р. до 48,4 % в 2012 р. У 2013 р. показник прихильності до ЄС ще більше знизився і становив майже 42 % голосів опитаних [1]. Згідно результату іншого дослідження, проведеного Соціологічною групою “Рейтинг”, 50 % респондентів підтримують приєднання України до ЄС. Не підтримують – 37 %, ще 13 % – не визначилися. Разом з тим, 42 % опитаних підтримують створення єдиної держави у складі України, Росії, Білорусі. Цікаво, що кожен четвертий українець, який підтримує створення єдиної держави з Росією, одночасно підтримує і вступ України до ЄС. Враховуючи такі особливості відповідей, респондентам було поставлено пряме запитання: який з союзів буде більш вигідним. Вони вважають, що для України підписання Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом вигідніше (41 %), ніж вступ до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном (38 % опитаних). При тому, що 20 % не змогли визначитися [2, с. 3]. Незважаючи на певну розбіжність в результатах досліджень, можемо констатувати, що щонайменше 37 % громадян виступають проти приєднання України до ЄС.

Втім, електоральна поведінка громадян вказує на дещо менший рівень евоскептицизму. Так, за результатами парламентських виборів 2012 року до ВР пройшли 5 політичних сил: Партія регіонів, ВО “Батьківщина”, Комуністична партія України (КПУ), партія В. Кличка “УДАР” та ВО “Свобода”. Аналіз програм цих партій показує, що єдиними партіями, в програмах яких не зазначається, що євроінтеграційний курс є пріоритетним курсом розвитку зовнішньої політики України, є Комуністична партія України та ВО “Свобода”. При цьому до представників так званого “жорсткого” евоскептицизму із впевненістю можна віднести лише Комуністичну партію України, яка набрала більше 13 % голосів. КПУ – єдина політична сила, яка в повному складі відмовилась голосувати за євроінтеграційний пакет законів, прийнятий ВРУ у вересні 2013 року, партія, в програмі якої чітко зазначається: “На даному етапі інтересам нашої країни найбільше відповідають її повноправне членство і активна позиція у Співдружності Незалежних Держав, входження до Митного союзу і Єдиного економічного простору з Російською Федерацією, Республікою Білорусь, Казахстаном”.

Заснована в 1993 році, Компартія, по суті, є наступником Комуністичної партії України (як частини КПРС) і, відповідно, основною програмною метою визначає “побудову в Україні соціалізму, відновлення союзу братніх народів, об’єднання їх у єдиній соціалістичній союзній державі”. Окрім того, програмою партії передбачається перегляд угод з Міжнародним валютним фондом, Всесвітньою торговою організацією як таких що порушують права України. Всі країни, окрім пострадянських, комуністи визначають як “імперіалістичних хижаків”, що прагнуть перетворити Україну на “антіросійський плацдарм” [3].

Основою антиєвропейської діяльності КПУ є проведення інформаційної кампанії, яка має на меті всіма засобами дискредитувати Європейський Союз в цілому та європейські прагнення України зокрема. Так, партія поширює свою ідеологію через декілька партійних газет, на сторінках яких публікує полемічні матеріали з критикою українського націоналізму, політики української влади з питань історичного характеру (у тому числі перегляду офіційного погляду на Голодомор і роль Української повстанської армії), ідеалізує радянське минуле та висвітлює західний світ як ворога сучасної України. Партійна преса періодично прикрашається заголовками статей на зразок: “Євростандарт рабовласництва”, в яких відкрито висміюється прагнення президента підписати договір про асоціацію

з ЄС, наголошуючи на тому, що європейські чиновники не бажають бачити Україну в Європі незважаючи на рівень чесності проведення виборів до парламенту 2012 р. зі словами: “Обломали Федоровича”. Для підтвердження суджень про безглуздість євроінтеграційних прагнень проводиться паралель з Мавританією, рабовласницькою країною, яка нещодавно стала асоційованим членом ЄС. Автор підводить читачів до висновку, що для того, щоб стати асоційованим членом ЄС, Україна має повернутись до рабовласницького строю [4]. Інші статті наголошують на тому, що ніхто серед глобальних політичних гравців не вважає нашу країну за суверенну державу, а лише за територію, окрім того, підкреслюється некомпетентність єврочиновників в оцінці ситуації в Україні [5]. При цьому піднімаються проблеми подвійного громадянства на прикордонних територіях. Зазначається, що через те, що влада абсолютно не піклується з цього приводу, може відбутись навіть “євроінтеграція” України “шматками” – одні області відійдуть Румунії, інші Польщі чи Угорщині, натякаючи при цьому, що ЄС має на Україну суто загарбницькі плани [6]. Основними недоліками підписання угоди про асоціацію з ЄС лідер комуністів П. Симоненко вбачає у підвищенні тарифів на житлово-комунальні послуги для населення та закриття, за його підрахунками, близько 10 тис. промислових підприємств, що в свою чергу призведе до підвищення рівня безробіття в країні [7]. При цьому всі інформаційні повідомлення про переваги вступу до Європейського Союзу розглядаються як інформаційна війна Заходу, покликана зруйнувати сформовані протягом століть економічні, політичні, військові та культурні зв’язки з Росією, та домогтись того, щоби “Україна через рожеві окуляри дивилася на все, що має будь-яке відношення до руху України на Захід” [8].

У той же час, велика увага приділяється пропаганді Митного союзу з пострадянськими країнами, всіляко підкреслюючи переваги такого зовнішньополітичного курсу. Так, наприклад, виступаючи на міжнародному форумі у Московському державному інституті міжнародних відносин, П. Симоненко заявив: “Повноцінна участь в інтеграційних процесах на Євразійському просторі забезпечить Україні гарантовані ринки збуту для своїх виробників. Дасть можливість наростити обсяги виробництва і істотно розширити структуру експорту. В результаті, ще більша кількість українських підприємств отримають стабільні замовлення, дадуть своїм працівникам стабільну роботу і зарплату” [9].

Заслугує на увагу і реакція комуністів на інформаційну кампанію представництва Євросоюзу “Будуємо Європу в Україні”, спрямовану на підвищення рівня інформованості українців про Євросоюз і перспективі співпраці України з ЄС. У відповідь Компартія України замовила і поширила ролики, які агітують проти зближення з ЄС і за вступ до Митного союзу. В них жителі країн ЄС на різних мовах розповідають про проблеми, що чекають, на їх думку, українців у Євросоюзі. На завершення слідує титри, озвучені голосом диктора: “Не зрозумів ні слова? Чужа мова – чужий союз. Ми з вами говоримо на одній мові: Митний союз!”. В інших роликах стверджується, що країни колишнього східного блоку, які вступили до ЄС, втратили самостійність і окремі галузі економіки, а населення в них страждає від розрухи та економічних проблем. У наступному відео відносини ЄС і України порівнюються з “поганою грою” дівчинки і хлопчика, коли дівчинка знущується над хлопчиком. У нього є “люди і земля”, а вона змушує його стати на коліна і виправляє в ньому те, що їй не подобається. “Вступ до Євросоюзу – це погана гра. Це розуміють навіть діти”, –

запевняють у ролик. Пізніше ці ж діти спокійно грають у Митний союз. В іншому відеозверненні цар, схожий на президента Віктора Януковича, намагається видати заміж дочку Україну за двох одразу – за Євросоюз і за Митний союз, один з яких забезпечить демократію, а інший – газ. У цьому кліпі намагаються переконати, що у європейських сусідів немає близьких відносин з Україною і вона там буде чужа, а московський “наречений” – давно з нею дружить, захищає, ще й забезпечує газом і бензином [10]. Втім, ролики є малоінформативними і спрямованими швидше на власний електорат КПУ, який і без того підтримує інтеграцію з Митним союзом, що, тим не менш, не завадило їм привернути до себе увагу не лише українців. На відео одразу звернув увагу міністр закордонних справ Литви Лінас Лінкявічюс. На своїй сторінці у Твіттері він написав: “Слід подивитися, пропаганда проти ЄС в Україні? Плачевно, смішно, сумно...” [11].

Ще одним кроком для призупинення процесу євроінтеграції стало ініціювання разом з політичним рухом “Український вибір” на чолі з В. Медведчуком всеукраїнського референдуму на підтримку вступу до Митного союзу. На перших зборах ініціативної групи з приводу референдуму було визначено точне формулювання питання референдуму: “Чи підтримуєте Ви приєднання України до Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації?” У разі згоди Центральної виборчої комісії зареєструвати ініціативу проведення референдуму КПУ необхідно буде зібрати 3 млн. підписів громадян України на підтримку проведення референдуму, а після встановлення достеменності підписів наказ про проведення референдуму має підписати Президент.

Загалом, антиєвропейська кампанія комуністів має скоріше популістський характер, інформаційні повідомлення та виступи лідерів партії не наповнені фактичними матеріалами, а спрямовані насамперед залякати українців втратою підтримки “старшого брата” та неминучим крахом держави у разі приєднання до ЄС. Низький рівень представлення у ВР та занадто слабкий ресурс для протистояння інформаційній кампанії влади та, власне, Європейського Союзу навряд чи дозволить перетягнути на свою сторону більшу кількість прихильників, через що всі дії Компартії зводяться скоріше до підтримання власного рейтингу, а не для реального впливу на громадську думку.

Незважаючи на це, комуністи все ж чітко висловлюють та навіть пропагують свою антиєвропейську позицію, в той час як окремі політичні сили ведуть подвійну гру і за різних політичних обставин змінюють свою думку щодо зовнішньополітичних орієнтирів нашої держави. Так, найбільшою несподіванкою парламентських виборів 2012 р. став достатньо високий результат всеукраїнського об’єднання “Свобода”, яке набрало більше 10 % голосів та зайняло 37 депутатських місць у ВР. Створена ще в 1991 р., партія стала відома націоналістично забарвленими виступами своїх лідерів та акціями протесту радикальної спрямованості.

У своїй передвиборчій програмі 2012 р. партія декларувала в основному прагнення скинути діючу владу, провести націоналізацію стратегічних підприємств, формувати середній клас та всіляко розвивати національну складову – будувати “могутню Українську Державу на засадах соціальної та національної справедливості. Держави, яка посяде гідне місце серед провідних країн світу і забезпечить безупинний розвиток української нації”. Чинна програма партії – “Програма захисту українців” також спрямована на збереження національної ідентичності та розвиток української нації. Втім, якщо

внутрішньополітичні прагнення “Свободи” є чітко визначеними, то бачення майбутнього зовнішньополітичного курсу України є малозрозумілим. Передвиборча програма партії не містила жодних пунктів про зовнішню політику України, а “Програма захисту українців” передбачає спрямування “зовнішньополітичних зусиль на побудову тісної політичної та економічної співдружності з природними союзниками – країнами Балто-Чорноморської геополітичної осі (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, в перспективі – Білорусь та ін.). Ініціювати взаємовигідні угоди між цими державами та Україною в усіх стратегічно важливих галузях: торгівлі та митній політиці, енергетичній безпеці та транзиті, обороні тощо)” та визначає “європейський україноцентризм стратегічним курсом Держави, згідно з яким Україна прагне стати [...] геополітичним центром Європи”. Однак, жодного пункту про прагнення вступити до Європейського Союзу програма не містить. Навіть навпаки, деякі пункти програми прямо чи опосередковано суперечать європейському законодавству чи самій ідеї ЄС. Так, наприклад, передбачається введення в паспорти графі “національність” та “зобов’язати кандидатів на всі виборні посади вказувати в офіційних біографіях національну приналежність” та “ухвалити новий Закон про громадянство, згідно з яким громадянство надаватиметься тільки тим особам, що народилися в Україні або є етнічними українцями, які повернулися з-за кордону для постійного проживання і роботи в Україні” [12], у той час як офіційні документи ЄС навіть не вживають термін “національність”, а приналежність до держави позначається як громадянство чи підданство, окрім того, за Договором про функціонування ЄС кожна людина є вільною від дискримінації за національною ознакою [13]. Ще один з пунктів програми передбачає припинення “практики механічного копіювання іноземних зразків, зокрема Болонського процесу”, що, по суті, є відмовою гармонізувати освітні стандарти України з освітніми стандартами ЄС. Інші пункти програми передбачають, наприклад, “розірвання угоди з ЄС про реадмісію” та введення симетричного візового режиму з країнами, які вводять візовий режим для громадян України [12]. І хоча ці пункти і покликані зберегти українську самобутність, зрозуміло, що вони є антиєвропейськими.

Цікавими з позиції євроскептицизму є і висловлювання лідерів партії. Так, наприклад, у 2009 р., відповідаючи на запитання про євроінтеграцію, лідер партії О. Тягнибок зазначив: “До ЄС ми ставимося скептично. І чим далі, тим більше [...] Інтеграція континенту у формі ЄС – це бюрократизація управління, десуверенізація націй, масове проникнення афроазійських мігрантів, агресивне просування так званого “мультикультуралізму”, приниження титульних націй і прославляння різноманітних меншин, заохочення збочень і етнічного самогубства. Ми, як і усі європейські націоналісти вважаємо, що оптимальною формою євроінтеграції є “Європа вільних націй” – об’єднання на зразок конфедерації, основою якого є історична і культурна спільність та економічні інтереси...” [14].

У 2012 р. на наше запитання “Чи варто проводити політику інтеграції до ЄС?” Олег Тягнибок знову не дав прямої відповіді, наголосивши лише про бажання утворити Балто-Чорноморську геополітичну вісь. При цьому він зазначив: “Ми безумовно є європейською нацією, тому “Свобода” виступає за те, аби зближувати Україну з іншими європейськими державами, але при цьому зберігати власну національну ідентичність та державний суверенітет” [15].

Ще через рік ми задали це саме запитання лідерці партії – пані Ірині Фаріон. Пані Фаріон відповіла, що “Україна має розбудовувати себе як самодостатню

сильну націєцентричну державу. Тоді на неї буде зважати і ЄС, і усілякі євразійські союзи, і всі інші країни, куди Україна зможе інтегруватися лише у своїх економічних інтересах, а у решті вона має вибудувати свою вертикаль. Ми говоримо про інтегрування у європейську спільноту тільки в одному контексті – в контексті відштовхування від нашого вічного стратегічного ворога, який називається Росією” [16]. Як бачимо, позиція лідерів партії за 2009–2013 рр. дійсно еволюціонувала в бік більш прихильного ставлення до ЄС, але її все одно важко назвати проєвропейською. Європейський напрям видається скоріше тактикою, ніж стратегією.

Важливо також підкреслити факти співпраці ВО “Свобода” з євроскептично налаштованими партіями Європи. Так, наприклад, на одному зі з’їздів “Свободи” навіть був присутнім лідер ультраправого Національного фронту Жан-Марі Ле Пен, який захищає засади французького націоналізму, популізму та євроскептицизму, а сам лідер відкрито виступає за припинення євроінтеграції Франції. На сайті ВО “Свобода” ця подія визначається як “непересічна” [17]. Окрім того, “Свобода” співпрацює з ультраправою націоналістичною політичною партією Австрії – “Австрійська Партія Свободи”, яка також є противником Європейського Союзу, та італійською ультраправою “Новою силою”, лідери якої протистояли укладанню Лісабонської угоди. Партія також є спостерігачем Альянсу європейських національних рухів, офіційною ідеологією якого є ультра націоналізм та євроскептицизм та довгий час була учасником “Євронату” – об’єднання націоналістичних партій Європи.

Втім, одразу після виборів партія знехтувала своїми зовнішньополітичними вподобаннями, приєднавшись до Об’єднаної опозиції, учасники якої в своїх програмах чітко вказували прагнення приєднати Україну до ЄС, погодившись тим самим із євроінтеграційним курсом України. На підтвердження його підтримки ВО “Свобода” навіть проголосувала за євроінтеграційний пакет законів у вересні 2013 р., мотивуючи це тим, що “вступ до Євросоюзу унеможливить підписання будь-яких договорів з Митним союзом, підписання будь-яких угод з Росією” під гаслом “Геть від Москви” [18].

Як бачимо, ідеологія та діяльність партії у сфері зовнішньої політики суттєво різняться. Можливим поясненням такої позиції може, і справді, бути бажання співпрацювати з ЄС на протигагу Росії. Втім, такий дисбаланс можна пояснити і банальним небажанням випасти з політичної гри, залишитись без місця в Об’єднаній опозиції, втратити підтримку певного кола виборців та опинитись за бортом політичних реалій. У ситуації, що склалася, ми можемо говорити про окрему, суто українську модель євроскептицизму – “прихований” євроскептицизм.

Таким чином, станом на 2013 р. близько 13 % представників ВРУ налаштовані рішуче проти вступу України до ЄС, а ще як мінімум 10 % налаштовані досить скептично, що разом складає приблизно 23 %. На нашу думку, це є досить суттєвим показником, а, отже, за різних внутрішньополітичних обставин українські європротивники можуть негативно вплинути на прийняття євроінтеграційних рішень та уповільнити інтеграцію України до ЄС. Окрім того такий показник свідчить про високий рівень неприйняття ідеї європейської інтеграції серед українського населення. Аналіз подій 2013 року в Україні показав, що питання європейської інтеграції є надзвичайно важливим для України, а тому потребує детального вивчення не лише з точки зору переваг вступу до ЄС, але і з точки зору недоліків євроінтеграції. Адже лише усунувши всі перешкоди на шляху до євроінтеграції Україна зможе стати рівноправним членом ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу? (динаміка, 2002–2012) [Електронний ресурс] / Центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=387
2. На роздоріжжі або інтеграційні ребуси / Соціологічна група “Рейтинг”. – [Б. м. : б. в.], 2013. – 34 с.
3. Програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Комуністичної партії України. – Режим доступу : <http://www.kpu.net.ua/programmaku/?lang=uk>
4. Евростандарт рабовладения // Рабочая газета. – № 183. – 17.10.2012. – С. 1.
5. “Достижения” с точки зрения Европы // Рабочая газета. – № 192. – 1.11.2012. – С. 1.
6. Євроінтегруємося шматками // Комуніст. – № 89. – 9.11.2012. – С. 4.
7. Присяжний А. Петр Симоненко: “Украину тянут на аркане в ассоциацию с Евросоюзом” / А. Присяжний // Правда Украины. – № 38. – 20.09.2013. – С. 2.
8. Дудчак А. Еврешафот для Украины / А. Дудчак // The Kiev Times. – № 35. – август-сентябрь 2013. – С. 9.
9. Петр Симоненко: Вступление Украины в Таможенный союз и Евразийское экономическое сообщество дает ей неоспоримые преимущества [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Комуністичної партії України. – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/petr-simonenko-vstuplenie-ukrainy-v-tamozhenyj-soyuz-i-evrazijskoe-ekonomicheskoe-soobshhestvo-daet-ey-neosporimye-preimushhestva/>
10. Видео [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Комуністичної партії України. – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/category/video/>
11. Офіціна сторінка Лінаса Лінкявічюса [Електронний ресурс] / Twitter. – Режим доступу : <https://twitter.com/LinkeviciusL>
12. “Програма захисту українців” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ВО “Свобода”. – Режим доступу : http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/
13. Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union, Article 18 [Електронний ресурс] / Official Journal of the European Union. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:FULL:EN:PDF>
14. Пресс-конференция О. Тягнибока “Что такое украинская национальная идея?” [Електронний ресурс] / Lenta.ru. – Режим доступу : <http://www.lenta.ru/conf/tyagnibok/>
15. Чат-конференція з Олегом Тягнибоком [Електронний ресурс] / Мережа “ВКурсі”. – Режим доступу : <http://conference.vkursi.com/3610.html>
16. Чат-конференція з Гриною Фаріон [Електронний ресурс] / Аналітичне інтернет-видання “Главред”. – Режим доступу : <http://glavred.info/chat/irina-farion-244214.html>
17. Історія партії [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ВО “Свобода”. – Режим доступу : http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/istoriya/
18. Виступ Олега Тягнибока під час відкриття 3-ї сесії Верховної Ради VII скликання 3.09.2013 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ВО “Свобода”. – Режим доступу : <http://www.svoboda.org.ua/media/video/041941/>